

TÜRK DİLİ
Aylık Dil ve Yazın
Dergisi / Sayı 295
Nisan 1976

YÜKSEL GÖKNEL

1976

ÜRETİCİ DÖNÜŞÜMLÜ DİLBİLGİSİ VE TÜRKÇE SÖZDİZİMİ

YÜKSEL GÖKNEL

Diller üzerinde araştırma yapan ve yapılarını inceleyip kurallarını ortaya koyan kişiler, son yıllara dek, dil denen sosyal aracı durağan bir nesne olarak incelemişler, düşünceyle dil arasındaki bağıntıya ise hemen hiç değinmemişlerdir.

Gerçekte, dil işleyen bir araçtır. Bir dilin kuralları saptanırken, yalnız söylenmiş ya da yazılmış olan tümcelerin oldukları gibi incelenmeleri yetmez; bunların hangi aşamalardan geçerek söz durumuna geldiklerinin de saptanması gerekir.

Söz, düşüncenin bir ürünü olduğuna göre, tümce yapma işleminin çıkış noktası olarak düşünceyi ele almak birçok sorunun çözümlenmesine yardımcı olur. Düşünce, sözü oluşturmak için, temel tümceler dediğimiz en kısa tümceler içinde önce kendisini biçimlendirir. İçinde düşüncenin biçimlendiği bu söz kalıpları, istenirse oldukları gibi, istenirse başka kalıplar içinde kullanılmak amacıyla dönüştürüldükten sonra söz durumuna geçirilirler.

Düşüncede biçimlenen bir düşünsel tümce, bütünüyle söz durumuna geçirilebildiği gibi, bir tek sözcük ya da birkaç sözcükle de söz durumuna geçirilebilir. Örneğin,

— Özgür'ü nerede gördün?

— Bahçede.

biçiminde gelişen bir konuşmada, ikinci konuşmacının söylediği "bahçede" sözcüğü, gerçekte, "Özgür'ü bahçede gördüm" düşünsel tümcesinin söz durumuna geçmiş bir ögesidir. "Özgür'ü gördüm" sözcükleri anlaşılır olduklarından söze yansıtılmamıştır.

İnsanlar isterlerse bütün düşüncelerini yalnız temel tümcelerle de anlatabilirler. Örneğin, "Eve gelirken postaneye uğradım" girişik tümcesi, "Eve geliyordum", "Postaneye uğradım" biçimlerinde yapılmış iki ayrı temel tümce ile de anlatılabilir.

Temel tümcelerin kurulması Üretici Dönüşümlü Dilbilgisinin üretim konusunu; bu tümcelerin olumsuzlaştırılmaları, sorulaştırılmaları, edilgen yapıya dönüştürülmeleri, ya da başka temel tümcelerde kullanmak amacıyla bütün olarak dönüştürülmeleri *dönüşüm* konusunu ilgilendirir.

Bütün Türkçe tümceler ayrıştırılacak olursa, bunların beş ayrı tümce tipi içinde toplanabildikleri görülür. Bunlardan ilki,

1. *Özne . Nesne . (Belirteç)n . Yüklem*

dizisiyle formülleştirilebilir. Bu ve aşağıda verilen formüllerde kullanılan *özne* ve *nesne* sözcükleri, *özne* ve *nesne* olarak kullanılabilen tüm sözcükleri; *belirteç* sözcüğü, tüm yer, zaman ve durum belirteçleriyle, dolaylı tümleçleri ve ilgeç tümleçlerini; *yüklem* sözcüğü tüm eylem kiplerini kapsamaktadır. Kullanılması zorunlu olmayan öğeler ayraç içinde gösterilmiştir. “n” harfi, ayraç içinde gösterilen öğenin gerektiği sayıda kullanılabileceğini; büyük ayraç ise, içinde bulunan öğelerden yalnız bir tanesinin kullanılabileceğini gösterir.

Şimdi, 1 sayılı formüle bakarak aşağıdaki temel tümcelere benzer sonsuz sayıda tümce türetebiliriz:

Özgür, Tamer’i dün gördü.

Ben gazetemi evde okurum.

Çocuklar bu dersi hemen öğrenmeli.

Elmaları pazardan aldım.

İkinci tip temel tümceler, geçişsiz eylem sözcükleri ile yapılan tümcelerdir:

2. *Özne . (Belirteç)n . Yüklem*

Örneğin:

Kuşlar, ağaçlar arasında uçuşuyorlardı.

Biz gölde yüzeriz.

Özgür okula koşuyor.

Üçüncü tip temel tümceler geleneksel dilbilgisinde ad tümcesi diye adlandırılan tümcelerdir:

$$3. \text{Özne . (Belirteç)n . } \left\{ \begin{array}{l} \text{Ad} \\ \text{Sıfat} \\ \text{Yer belirteci} \\ \text{Ad . İlgeç} \end{array} \right\} \cdot \left\{ \begin{array}{l} \text{dir} \\ \text{di} \\ \text{miş} \end{array} \right\} \cdot \text{kişi ekleri}$$

Örneğin:

Özgür öğrencidir. (Özne . Ad . dir)

Bu kitap her zaman yararlıdır. (Özne . Belirteç . Sıfat . dir)

Tüm öğrenciler sınıftaydı. (Özne . Yer belirteci . di)

Bu armağanlar sizin için (dir). (Özne . Ad . İlgeç . dir)

Dördüncü tip temel tümceler, “ol” eylem sözcüğü ile yapılan tümceler olarak tanımlanabilirler. Örneğin:

Kızımız doktor oluyor.

Bu çocuk adam olmaz.

Hasan iyi oldu.

Beşinci tip temel tümceler “var” ya da “yok” sözcükleriyle yapılan tümcelerdir. Örneğin:

Tamer'in bir arabası var.

Sepette elma var.

Dün okulda yoktun.

Temel tümcelerin bütünüyle dönüştürülmelerindeki ilk amaç, bunları yine yukarda değinilen temel tümceler içinde kullanmaktır. Temel tümceler dönüştürülüp başka temel tümcelerin değişik öğeleri yapılmakla istenilen uzunlukta tümceler elde edilebilir. Bu işlemin nasıl geliştiğini, önce bilimsel bir yöntemle açıklamaya çalışalım:

$$4. T \rightarrow \ddot{O} . N . Y$$

Bu formül, bir T 'nin (tümcenin) bir \ddot{O} (özne), bir N (nesne) ve bir Y (yüklem) olarak yazılabileceğini gösterir. Bunun yanı sıra, istersek, özneyi de nesneyi de birer tümce olarak yazabiliriz:

$$5. \ddot{O} \rightarrow T$$

$$6. N \rightarrow T$$

Verilen 5 sayılı formüle göre, özne bir tümce olarak yazılabildiği için, başka bir tümce,

$$7. T \rightarrow \ddot{O} N Y . N . Y$$

olarak yazılabilir. Çıkan bu tümce, öznesi bir tümce olan *girişik* bir tümceyi formüllestirmektedir. Bu formülde öznede bulunan tümce, anlamsal yönden bir tümce, yapısal yönden bağımlı bir tümcedir.

6 sayılı formüle göre, 4 sayılı formüldeki N yerine de bir tümce yazılabilir:

$$8. T \rightarrow \ddot{O} . \ddot{O} N Y . Y$$

Yine, özneyi ve nesneyi birer tümce olarak yazabildiğimize göre, 7 ve 8 sayılı tümceleri de başka tümcelerin öznesi ya da nesnesi olarak kullanabiliriz ve şu diziler oluşur:

$$9. T \rightarrow \ddot{O} N Y . N Y . N . Y$$

$$10. T \rightarrow \ddot{O} . \ddot{O} N Y . N Y . Y$$

$$11. T \rightarrow \ddot{O} . \ddot{O} N Y . Y . N . Y$$

$$12. T \rightarrow \ddot{O} . \ddot{O} . \ddot{O} N Y . Y . Y$$

Çıkan bu tümceleri de başka tümcelerin öznesi ya da nesnesi olarak kullandığımızda istediğimiz uzunlukta tümceler elde edebiliriz. Yapılan bu işlem, doğal dillerin* açık dizgeler olduğunu kanıtlar.

Doğal dillerde de tümcelerin bu işlemlerle istenilen boyaya nasıl eriştirilebildiğini anlamak için, aynı formülleri Türkçe temel tümcelere uygulayalım:

$$1. \text{Ahmet kitabı yırttı. } (\ddot{O} . N . Y)$$

Bu tümceyi, olduğu gibi, "Ben... gördüm" tümcesinin *nesne* konulabilecek kesimine yerleştirelim:

* Açık sistemler.

2. Ben *Ahmet kitabı yırttı* gördüm. (Ö . Ö N Y . Y)

Çıkan bu tümce, bu durumuyile kabul edilir bir tümce olmadığından, kabul edilebilir olması için *biçim* değıştirmesi gerekir. Bu biçim değıştirme işlemine *adlaştırma* denir:

Ahmet kitabı yırttı → *Ahmet'in kitabı yırttığı*

Temel tümce böylece adlaştıktan sonra, yukardaki 2 sayılı tümcede kullanılabilir:

3. Ben, *Ahmet'in kitabı yırttığı-nı* gördüm. (Ö . Ö N Y . Y)

Adlaşmış olan bu tümce başka bir tümcenin öznesi de olabilir:

4. *Ahmet'in kitabı yırttığı* beni ilgilendirmez. (Ö N Y . N . Y)

Çıkan 3 sayılı tümce de adlaştırılıp, örneğin, "Hüseyin ... anladı" tümcesinin nesne gerektiren kesimine yerleştirilirse,

Ben, Ahmet'in kitabı yırttığını gördüm →

Benim Ahmet'in kitabı yırttığını gördüğüm

5. Hüseyin, *benim Ahmet'in kitabı yırttığını gördüğüm-ü* anladı.

(Ö . Ö . Ö N Y . Y . Y)

tümcesi ortaya çıkar.

5 sayılı tümce, ilk bakışta anlaşılması güç bir tümcedir. Ne var ki, Türkçede tümcelerin öğeleri, kendi aralarında önemli ölçüde yer değıştirebildiğinden, 5 sayılı tümcedeki "benim" sözcüğü kendisine ilişkin yüklemine yanına getirilerek,

6. Hüseyin, *Ahmet'in kitabı yırttığını benim gördüğümü* anladı. biçiminde de yazılabilir.

Genel dönüşüm kuralları, tümcelerdeki *anlaşılır* kesimlerin çıkarılmasında olanak sağlar. Bu yüzden, "gördüğümü" sözcüğündeki "mü" eki "benim" sözcüğünün anlamını içerdüğinden, tümceden çıkarılabilir ve aynı tümce,

7. Hüseyin, *Ahmet'in kitabı yırttığını gördüğümü* anladı. biçiminde de söylenip yazılabilir.

5, 6, 7 sayılı tümcelerin adlaştıktan sonra başka temel tümcelerin öznelere ya da nesneleri olarak kullanılma olanağı varsa da, girişik tümcelerin içerdığı temel tümce sayısı arttıkça, yakın beilem (yakın geçmiş bellekte tutabilme yetisi) giderek aşırı bir yük altında kalacağından, belli bir sayıdan fazla temel tümceyi kapsayan tümcelerin yapımı ve anlaşılması güçleşir. Çünkü, bir tümceyi anlamak demek, kapsadığı temel tümceleri bulup çözümlmek demektir.

Temel tümcelerin adlaştırılması

Türkçeyi anadil olarak konuşan herkes, adlaştırma işlemlerini kendi sezgileri ile yaparlar. Denenecek olursa, belirli bazı eylem kiplerinin hep aynı biçimde adlaştıkları görülür. Örneğin:

Özgür elma yer → *Özgür'ün elma yediği*
 Özgür elma yiyor → *Özgür'ün elma yediği*
 Özgür elma yiyordu → *Özgür'ün elma yediği*
 Özgür elma yedi → *Özgür'ün elma yediği*
 Özgür elma yerdı → *Özgür'ün elma yediği*

Öte yandan, geriye kalan bazı eylem kipleriyle yapılan temel tümceler adlaştıklarında zaman kavramlarını korurlar:

Özgür elma yiyecek → *Özgür'ün elma yiyeceği*
 Özgür elma yemiş → *Özgür'ün elma yemiş olduğu*
 Özgür elma yemeli → *Özgür'ün elma yemesi gerektiği*

Geçişsiz eylem sözcükleriyle yapılan ikinci tip temel tümcelerin adlaşması, birinci tip temel tümcelerin adlaşması gibidir.

Üçüncü tip temel tümceler adlaştırılırken, dönüşmüş tümcelere "olmak" ya da "bulunmak" sözcükleri katılır:

Filiz okuldadır → *Filiz'in okulda olduğu (bulunduğu)*
 Erol öğrenciydi → *Erol'un öğrenci olduğu*
 Bu öykü ilginç → *Bu öykünün ilginç olduğu*
 Bu armağanlar sizin için → *Bu armağanların sizin için olduğu*

Dördüncü ve beşinci tip temel tümceler üçüncü tip temel tümceler gibi adlaşırlar:

Ahmet doktor oldu → *Ahmet'in doktor olduğu*
 Özgür evde yok → *Özgür'ün evde olmadığı*

Adlaşan bütün bu temel tümceler, beş tip temel tümcenin ad gerektiren kesimlerinde kullanılabilirler:

Özgür elma yiyordu. Biz *bunu* gördük.
 Biz, *Özgür'ün elma yediğini* gördük.
 Ahmet okuldaydı. Ben *bunu* anladım.
 Ben, *Ahmet'in okulda olduğunu* anladım.
 Özgür evde yoktu. Sen *bunu* biliyordun.
 Sen, *Özgür'ün evde olmadığını* biliyordun.
 Bu kitaplar çocuklar için. Sen *bunu* anlamalıydın.
 Sen, *bu kitapların çocuklar için olduğunu* anlamalıydın.

İçlerinde ne, kim, neyi, kimi, nasıl, nerede, niçin... gibi soru sözcükleri bulunan temel tümceler de adlaştırılıp başka temel tümcelerde kullanılabilirler. Örneğin:

Kim okula geldi → *kimin okula geldiği*
 Ben, *kimin okula geldiğini* görmedim. (Ö . Ö . Belirteç. Y. Y)
 Ahmet nerede kaldı → *Ahmet'in nerede kaldığı*
Ahmet'in nerede kaldığı bizi ilgilendirmez. (Ö. Belirteç. Y . N . Y)
 Maçı nasıl kazandılar → *maçı nasıl kazandıkları*
Maçı nasıl kazandıkları belli. (Ö. N. Belirteç. Y. Sıfat .(dir)

Temel tümcelerin belirten + belirtilen biçiminde adlaşmaları

Bir temel tümcede genellikle özne, nesne ve belirteç olarak birkaç ad bulunur. Bütün temel tümceler, içlerindeki bu adlar belirtilir biçime dönüştürülerek de adlaştırılabilirler. Durumu açıklamak için yine birinci tip bir temel tümce yazalım:

Çocuklar bahçede çiçek topluyor.

Bu tümcede *çocuk*, *bahçe* ve *çiçek* adları bulunduğundan, her üç ad da ayrı ayrı belirtilir biçimde adlaştırma işlemleri yapılabilir:

1. bahçede çiçek toplayan *çocuklar*
2. çocukların çiçek topladığı *bahçe*
3. çocukların bahçede topladığı *çiçekler*

Örnek olarak alınan temel tümcenin eylem kipi, geniş zaman, dil'i geçmiş zaman, şimdiki zamanın öyküsü ve geniş zamanın öyküsü olsaydı, dönüşmüş tümcelerde bir değişiklik olmazdı. Geriye kalan eylem kipleriyle yapılan tümceler –adlaşmada olduğu gibi– zaman kavramlarını koruyarak *belirten + belirtilen* biçimine dönüştürürler. Bu dönüşmüş temel tümcelerin belirtilen adlardan önceki kesimlerine *belirten* denmesinin nedeni de, bu kesimlerin "Hangi?" sorusunun yanıtı olmalarındandır.

İkinci tip temel tümcelerin *belirten + belirtilen* yapısına dönüşümü birinci tip temel tümceleriinkine benzer. Yalnız, bunlarda nesne bulunmadığından, nesne'nin belirtilmesi biçiminde bir dönüşüm düşünülemez.

Üçüncü tip temel tümceler de içlerindeki adlara göre *belirten + belirtilen* yapısına dönüştürülürler:

1. Bu *çocuklar öğrencidir* → a. öğrenci olan bu *çocuklar*
b. bu çocuk *öğrenciler*
2. Bu *çocuklar çalışkandır* → bu çalışkan *çocuklar*
3. Bu *çocuklar okuldadır* → a. okuldaki bu *çocuklar*
b. bu çocukların bulunduğu *okul*
4. Bu *çocuklar aslan gibidir* → a. bu, aslan gibi *çocuklar*
b. bu çocukların benzetildiği *aslan*

İki sayılı tümcenin dönüşümü, görüldüğü gibi, sıfat tamlamalarını ortaya çıkarmaktadır. Gerçekte, *iyi kitap*, *kırmızı domates*, *çalışkan öğrenci*... gibi sıfat tamlamaları, anlamsal yönden dönüşmüş üçüncü tip temel tümcelerdir. Bu nedenle, *dir*, *di*, *miş* zaman eklerinden önce *niteleme sıfatları* kullanılan tümceler, *belirten + belirtilen* dönüşümü yerine *sıfat + ad* dönüşümü verirler. Örneğin:

Domates kırmızıydı → kırmızı *domates*

Bazı dersler zordur → bazı zor *dersler*

Tüm elmalar çürükmüş → tüm çürük *elmalar*

Bu yüzden, içlerinde *niteleme sıfatları* bulunan tümceler dönüşümlü dilbilgisinde *girişik* tümceler olarak düşünülür.

Beşinci tip temel tümceler *belirten* + *belirtilen* yapısına dönüştürüldüklerinde, geleneksel dilbilgisinin belirtili *ad tamlamaları* diye adlandırıldığı yapılar ortaya çıkar:

Tamer'in bir arabası var → Tamer'in *arabası*

Benim bir kardeşim var → benim *kardeşim*

Sigaranın sağlığa zararı var → Sigaranın sağlığa *zararı*

Belirten + *belirtilen* yapısına dönüşüm, gerçekte adlaştırma işleminin başka bir çeşidi olduğundan, çıkan bu dönüşmüş tümceler de başka tümce-lerin öznesi, nesnesi ya da ad gerektiren bir ögesi olarak kullanılabilirler:

(Ben) *bahçede çiçek toplayan çocuklar* gördüm. (nesne)

Çocukların çiçek topladığı bahçe güzeldi. (özne)

Öğrenci olan bu çocuklar okuldan kaçmışlar. (özne)

Öğretmen bu çalıskan çocukları tiyatroya götürecektir. (nesne)

Tamer'in arabası bir ağaca çarpmış. (özne)

Tamer'in arabasını gördün mü? (nesne)

Bunlar *bahçede çiçek toplayan çocuklar* içiniymiş.

(Özne . ad . ilgeç . miş)

Temel tümce-lerin belirteç kavramlarına dönüşümü

Temel tümce-lerin eylem sözcükleri, bazı ekler alarak, ya da adlaştıktan sonra bir ilgeç yardımıyla çeşitli belirteç kavramlarına dönüşürler. Belirteç kavramına dönüşmüş tümce-ler, sözcüklerde olduğu gibi, zaman, durum, neden, zıtlık, amaç... kavramlı olabilirler. Örneğin,

Çocuklar bahçede çiçek topluyor.

tümcesini "iken" ekini alarak sürekli zaman kavramına dönüşür:

Çocuklar bahçede çiçek toplarken...

İlk temel tümce "Çocuklar bahçede çiçek topladı" olsaydı, bu kez zaman kavramına dönüşüm "çocuklar bahçede çiçek toplayınca" ya da "çocuklar bahçede çiçek topladığı zaman" biçiminde olurdu.

Aynı temel tümce *neden* bildirmek için dönüştürülseydi, "çocuklar bahçede çiçek topladığı için", *zıtlık* bildirmek için dönüştürülseydi, "çocuklar bahçede çiçek topladığı halde", *koşul* bildirmek için dönüştürülseydi, "çocuklar bahçede çiçek toplayaydı" (ya da topladıysa) biçimlerini alırdı.

Bunlar ve bunlara benzer yolda değişik belirteç kavramlarına dönüşmüş temel tümce-ler, başka temel tümce-lerin belirteç konulabilecek kesimlerine yerleştirilebilirler. Örneğin:

Çocuklar bahçede çiçek topluyordu. Öğretmen geldi.

Öğretmen ne zaman geldi?

Öğretmen, *çocuklar bahçede çiçek toplarken* geldi.

Bu yazıda kısaca değindiğimiz *Devingen* (Operative) ya da *Üretici Dönüşümlü Dilbilgisi* (Transformational Generative Grammar) adlarıyla anılan dilbilgisi ekolü, Amerikalı Dilci Noam Chomsky'nin dilbilim kuramı (linguistic theory) ile ortaya atılmış, daha sonra bu kuram dil bilgininin kendisi ve başka dil bilginlerinden Morris Halle ve özellikle Charles J. Fillmore tarafından geliştirilmiştir. Bütün doğal diller artık bu yöntemle incelenmekte ve kuralları ortaya konmaktadır. Bu yüzden, geleneksel dilbilgisi de geçen yüzyıla ait, bilimsel olmayan bir dil inceleme aracı olarak düşünüldüğünden giderek önemini yitirmektedir.

Ord. Prof. Dr.

H. V. VELİDEDEOĞLU

Türkçeleştirilmiş Metinleriyle Birlikte

TÜRK MEDENÎ KANUNU

Gözden geçirilmiş ve düzeltilmiş 2. baskı

50 lira

Türkçeleştirilmiş Metinleriyle Birlikte

BORÇLAR KANUNU

Gözden geçirilmiş ve düzeltilmiş 2. baskı

40 lira

TÜRK MEDENÎ KANUNU VE BORÇLAR KANUNU TERİM VE SÖZCÜKLER KILAVUZU

30 lira